

قراردادهای مرتبط با انتقال حقوق مادی نرم افزار

ستار زرکلام^۱

چکیده

قراردادهای مرتبط با انتقال حقوق مادی نرم افزار عبارتند از: قرارداد انتقال امتیاز بهره برداری، قرارداد سفارش نرم افزار (یا قرارداد طراحی نرم افزار ویژه)، و قرارداد توثیق نرم افزار. مقاله حاضر در گفتار نخست مفهوم و ماهیت حقوقی قرارداد نوع نخست را بررسی کرده و قالبهای سه گانه امتیاز بهره برداری یعنی قرارداد استاندارد یا نمونه، رویه قبولی به محض گشودن و شرایط عمومی را تشریح می کند. سپس، به حقوق و تعهدات طرفهای قرارداد پرداخته می شود. در گفتار دوم، مفهوم و ماهیت قرارداد نوع دوم یعنی سفارش نرم افزار و حقوق و تعهدات طرفهای قرارداد بررسی می شود و سرانجام، در گفتار سوم، به قراردادهای نوع سوم یعنی قرارداد توثیق نرم افزار، که در حقوق ایران وجود ندارد و خاص حقوق فرانسه است، و مفهوم و ماهیت آن و موضوع وثیقه مورد اشاره می شود.

واژگان کلیدی: حقوق مادی نرم افزار، امتیاز بهره برداری از نرم افزار، قرارداد استاندارد، برنامه مبدا، نرم افزار سفارشی، طراحی نرم افزار ویژه، توثیق نرم افزار.

۱. دکتر حقوق خصوصی، عضو هیأت علمی دانشگاه شاهد

مقدمه

قراردادهای راجع به برنامه‌های رایانه‌ای یا نرم‌افزارها از قواعد مشترک حاکم بر سایر قراردادهای مرتبط با آثار ادبی و هنری - از جمله کتبی بودن قرارداد، ممنوعیت انتقال آثار آینده، ممنوعیت بهره‌برداری در اشکال ناشناخته و تفسیر مضیق از حقوق انتقالی - پیروی می‌کنند. با وجود این، انتقال حقوق مادی مرتبط با نرم‌افزار ویژگی‌های خاص خود را دارد. به نظر برخی، لزوم تفکیک بین نرم‌افزار و قالب آن که مانع از درج شرط حفظ مالکیت^۱ یا انتقال در قالب اجاره به شرط تملیک^۲ می‌شود از جمله این ویژگی‌ها است [۸:۵۲۱، شماره ۶۸۱].

در حقوق ایران، بند ۱ ماده ۶ ق.ج.پ.ن مقرر می‌دارد که پدید آوردن نرم‌افزار ممکن است ناشی از استخدام یا قرارداد باشد. همچنین، ماده ۱۰ آیین‌نامه اجرایی این قانون (مصوب ۱۳۸۳/۴/۲۳) امکان آفرینش نرم‌افزار را به سفارش شخص حقیقی یا حقوقی پیش‌بینی کرده است. ولی، هم ماده ۶ قانون و هم ماده ۱۰ آیین‌نامه اجرایی آن صرفاً به بیان اثر قراردادهای منعقد در خصوص نرم‌افزار از جهت تعیین صاحبان حقوق بسنده کرده و شرایط انعقاد قرارداد را متذکر نشده‌اند.

صرف‌نظر از آفرینش نرم‌افزار در نتیجه استخدام، قراردادهای مرتبط با نرم‌افزار یا برنامه‌های رایانه‌ای بسیار متعدّداند که از آن جمله می‌توان به قرارداد امتیاز بهره‌برداری، طراحی نرم‌افزار ویژه، مدیریت انفورماتیک، مطالعات اولیه نرم‌افزار، نگهداری نرم‌افزار، ودیعه نرم‌افزار و مالکیت مشاع نرم‌افزار اشاره کرد.^۳ با وجود این، موضوع قراردادهای اخیر همگی ناظر به انتقال حقوق مادی مرتبط با نرم‌افزار نیستند و توجه به حقوق مالکیت فکری نرم‌افزار در آنها

1. Credit bail

2. Clause de reserve de proprite

۳. برای ملاحظه انواع قراردادهای انفورماتیک و نمونه قراردادهای ارائه شده در هر مورد، به منبع شماره ۲ در فهرست منابع بنگرید.

اهمیت فراوانی دارد. قراردادهایی که به طور مشخص ناظر به انتقال حقوق مادی‌اند، از یک سو قرارداد انتقال امتیاز بهره‌برداری (گفتار نخست) و از سوی دیگر قرارداد سفارش نرم‌افزار یا به عبارت دیگر قرارداد طراحی نرم‌افزار ویژه است (گفتار دوم). حقوق فرانسه شکل دیگری از قرارداد را نیز پیش‌بینی کرده که به قرارداد توثیق نرم‌افزار شهرت دارد (گفتار سوم).

گفتار نخست: قرارداد امتیاز بهره‌برداری از نرم‌افزار

قرارداد امتیاز بهره‌برداری از نرم‌افزار که از آن به قرارداد انتقال حق استفاده نیز یاد می‌شود می‌تواند به نرم‌افزارهای استاندارد، بسته‌های نرم‌افزاری و نیز نرم‌افزارهای ویژه مربوط باشد. به منظور مطالعه این قرارداد، تعریف و تحلیل ماهیت حقوقی آن از یک سو و شکل‌های مختلف واگذاری امتیاز استفاده از سوی دیگر و سرانجام تعهدات طرف‌های قرارداد مفید به نظر می‌رسد.

الف. مفهوم و ماهیت حقوقی

قرارداد امتیاز بهره‌برداری قراردادی است که از رهگذر آن، پدیدآورنده تمام یا بخشی از حق بهره‌برداری را به یک کاربر واگذار می‌کند. این قرارداد شرایط و حدود حقوق واگذار شده به استفاده‌کننده را مشخص می‌کند [۳:۵۴]. درباره ماهیت حقوق قراردادهای امتیاز بهره‌برداری اتفاق نظر وجود ندارد. برخی آن را بیع یا خرید [۸:۵۲۳، شماره ۶۸۶] و برخی دیگر با این استدلال که عمل حقوقی عبارت است از اجاره حقوق ناملموس، آن را قرارداد اجاره خدمات توصیف کرده‌اند [۳:۵۴]. سرانجام، شمار دیگری از حقوق‌دانان بر این اعتقادند که این قرارداد نمی‌تواند بیع باشد، زیرا، انتقال مالکیت «شی» - که موضوع عقد بیع است - در چنین قراردادی منتفی است. هر چند انتقال حق مؤلف می‌تواند با فروش قالب فیزیکی آن همراه باشد، ابزار غیرمادی که قرارداد در صدد انتقال آن به مشتری است نمی‌تواند فروخته شود؛ به این دلیل ساده که موضوع آن حقی عینی نیست. بنابراین، پدیدآورنده از رهگذر این

قرارداد فقط «حق استفاده» غیرقابل انتقال را به دیگری واگذار می‌کند؛ امری که با اختیارات مالک نسبت به مال خود هم‌خوانی ندارد [۵۲۴:۸، شماره ۶۸۶]

ب. شکل‌های امتیاز بهره‌برداری

امتیاز بهره‌برداری می‌تواند قالب‌های گوناگون داشته باشد که از آن جمله می‌توان به قرارداد استاندارد یا نمونه، رویه قبولی به محض گشودن و شرایط عمومی اشاره کرد.

۱. قرارداد استاندارد یا نمونه

این قرارداد متنی از پیش تهیه‌شده‌ای است که شرایط قابل اعمال بر نمایندگی بهره‌برداری را در بردارد. محدوده حق بهره‌برداری از نرم‌افزار را پدیدآورنده یا ناشر در متن قرارداد استاندارد مشخص می‌کند. زمانی که فردی یک بسته محتوی نرم‌افزار خریداری می‌کند، شرایط بهره‌برداری از نرم‌افزار را که در آن مندرج است می‌پذیرد. مذاکره درباره شرایط یک قرارداد نمونه اصولاً به سختی امکان‌پذیر است و کاربر یا بهره‌بردار معمولاً به قراردادی که پدیدآورنده یا ناشر از پیش آماده کرده است، ملحق می‌شود. قرارداد نمونه که به شکل‌های مختلف تهیه می‌شود، برای امضاء مشتری ارائه شده یا در پشت برگ فروش توسط توزیع‌کننده و غیر آن ذکر می‌شود [۵۵:۳].

۲. رویه قبولی به محض گشودن^۱

بسیار اتفاق می‌افتد که بسته نرم‌افزاری در بسته‌هایی توزیع می‌شود که حاوی یک امتیاز بهره‌برداری موسوم به «قبولی به محض گشودن» اند. در این روش، قرارداد امتیاز بهره‌برداری از پیش تنظیم شده و در بسته‌بندی‌هایی که قالب‌های نرم‌افزار را در خود جای می‌دهند (مانند دیسکت، سی‌دی یا دی‌وی‌دی) با اسناد و مدارک احتمالی آن ارائه می‌شود. این مجموعه اغلب با اصطلاح انگلیسی package (بسته) مشخص می‌شود. این بسته حاوی یک نوار پلاستیکی لاک و مهر شده است و اغلب با یک برچسب روی رویه خارجی

1. Shrink wrap licence

آن همراه است که به کاربر هشدار می‌دهد که استفاده از نرم‌افزار منوط به قبول شرایط قرارداد است. بدین وسیله، کاربر حتی قبل از اینکه بسته گشوده شود، از قلمرو و محدوده امتیاز آگاهی می‌یابد [۳:۵۵]. فواید زیادی برای این قبیل قراردادها شمرده شده که از آن جمله می‌توان به «تضمین حقوق مالکیت فکری نرم‌افزار»، «معطوف ساختن توجه کاربر به حقوق مالکیت فکری پدیدآورنده نرم‌افزار» و «تحمیل محدودیت‌ها و استثنایایی بر مسؤولیت مالک نرم‌افزار» اشاره کرد [ر.ک: ۶۴-۲۴۶:۱].

۳. شرایط عمومی امتیاز بهره‌برداری

این روش یک روش قراردادی است که برای توزیع‌کننده اطمینان‌بخش و برای کاربر انعطاف‌پذیر است. روش یاد شده که با توزیع نرم‌افزارهای حرفه‌ای مطابقت بیشتری دارد امکان مذاکره را برای کاربران درباره برخی شرایط آن مانند مبلغ قرارداد، مهلت‌های پرداخت و شرایط ضمانت و سایر شرطها فراهم می‌کند. شرایط عمومی معمولاً با شرایط اختصاصی همراه‌اند که حاوی شرایط بهره‌برداری از نرم‌افزار است. اگر تغییر یک یا چند ماده از شرایط عمومی مورد نظر طرف‌ها باشد، تغییرها یا نگارش جدید می‌تواند در شرایط اختصاصی درج شود [۳:۵۵].

پ. شرط‌های اساسی قراردادهای امتیاز حق بهره‌برداری

شرط‌های اساسی قرارداد از جمله شامل حقوق و تعهدات طرف‌هاست که بر اساس مقصود و هدف آنان از انعقاد قرارداد می‌تواند متفاوت باشد. این شرایط به طور کامل تابع اراده دو طرف قرارداد است و چنانچه با نظم عمومی و اخلاق حسنه منافات نداشته یا با قوانین آمره در تعارض نباشند، صحیح و معتبر تلقی می‌شوند [برای ملاحظه تفصیلی، ر.ک: ۷۰-۵۶:۳].

۱. تعهدات پدیدآورنده، ناشر یا تهیه‌کننده

۱-۱. تحویل موضوع قرارداد

اگر نرم‌افزار به عنوان بسته نرم‌افزاری جنبه تجاری یافته باشد، تحویل

قالب‌های فیزیکی (دیسکت، سی دی یا دی‌وی‌دی) از تعهدات اصلی پدیدآورنده یا اشخاصی است که بهره‌برداری از حقوق مادی نرم‌افزار را به نمایندگی از پدیدآورنده منتقل کرده‌اند. اگر نرم‌افزار به طور مستقیم تحویل مشتری شده باشد، قرارداد امتیاز ممکن است قبل از تحویل نرم‌افزار امضاء شود. در این صورت، نفع شرط راجع به تحویل در پیش‌بینی تعهد پدیدآورنده یا توزیع‌کننده برای تحویل در تاریخ یا مهلت‌های معین خواهد بود.

۱-۲. نصب

یکی دیگر از تعهدات قرارداد امتیاز بهره‌برداری می‌تواند نصب نرم‌افزار روی رایانه و منطبق کردن آن با سایر نرم‌افزارها باشد. ماده مرتبط با نصب باید شرایط نصب نرم‌افزار را از جهت اشخاصی که نصب بر عهده آنان است، شرایط مالی و نیز شرایط فنی را پیش‌بینی کند.

۱-۳. ضمانت در قبال کاربر

قرارداد امتیاز می‌تواند حاوی شرطی باشد که بر اساس آن، پدیدآورنده یا توزیع‌کننده از مشتری/ کاربر خود در مقابل هرگونه تقلید و شبیه‌سازی مرتبط با نرم‌افزار موضوع قرارداد ضمانت می‌کند. این شرط که به ضمانت درک نیز معروف است، می‌تواند حاوی ضمانت‌های مختلفی از کاربر باشد که از آن جمله می‌توان به تضمین خسارت‌های وارد شده به کاربر، تعویض جزئی یا کلی نرم‌افزار با یک نرم‌افزار اصیل و اصلاح نرم‌افزار از رهگذر نابود ساختن قسمت‌های شبیه‌سازی شده اشاره کرد.

پدیدآورنده می‌تواند ضمانت‌های دیگری در قبال کاربر بر عهده گیرد؛ مانند ضمانت قالب فیزیکی نرم‌افزار، انطباق نرم‌افزار با شرایط قراردادی نگاه‌داری رایگان و خسارت‌های ناشی از نرم‌افزار.

۲. حقوق و تعهدات مشتری (کاربر)

۱-۲. محدوده امتیاز بهره‌برداری

در قرارداد امتیاز بهره‌برداری، باید حقوق انتقالی جداگانه مشخص شود.

به عبارت دقیق‌تر، باید مشخص شود که حق بهره‌برداری چه مواردی را شامل می‌شود. این موارد بر اساس دستورالعمل اروپایی مورخ ۱۴ اوت ۱۹۹۱ درباره حمایت حقوقی از نرم‌افزارها - که کشورهای اروپایی عضو آن را در قوانین داخلی خود گنجانده‌اند - عبارتند از؛ حق تکثیر؛ حق ترجمه؛ اقتباس؛ تنظیم و اصلاح نرم‌افزار و تکثیر نرم‌افزار حاصل از آن، ارائه به بازار؛ گرفتن نسخه پشتیبان؛ و تجزیه^۱ نرم‌افزار. در قرارداد امتیاز باید محدوده هر یک از این حقوق انتقالی به ویژه بر اساس مفاهیم زیر تعریف شود: مقرر بهره‌برداری، نوع سخت‌افزار، نوع و نگارش^۲ سیستم مورد بهره‌برداری، پیکربندی^۳ (تک پایانه، چند پایانه یا شبکه)، شخص کاربر، تعداد کاربران، تعداد نسخه‌های محافظت شده و مدت امتیاز.

۲-۲. دست‌یابی به برنامه‌های مبدأ^۴

این قرارداد باید مشخص کند آیا کاربر می‌تواند به برنامه‌های مبدأ دسترسی داشته باشد یا خیر. شرط مرتبط با برنامه‌های مبدأ پیش‌بینی می‌کند که آیا پدیدآورنده حاضر به واگذاری برنامه‌های مبدأ هم‌زمان با واگذاری حق استفاده است یا خیر و در صورت مثبت بودن پاسخ، این واگذاری در چه شرایطی انجام می‌شود. البته، ذکر این نکته ضرورت دارد که قراردادهای امتیاز مربوط به بسته‌های نرم‌افزاری در اغلب موارد کاربر را از دسترسی به برنامه مبدأ منع می‌کنند [۷۰-۵۶:۳].

۲-۳. تعهد به پرداخت قیمت

کاربر یا مشتری باید با توجه به روشی که در قرارداد پیش‌بینی شده است قیمت قرارداد یا عوض بهره‌برداری از حقوق را به پدیدآورنده یا توزیع‌کننده یا سایر صاحبان حقوق مولف بپردازد. قیمت قرارداد ممکن است

1. decompile
2. version
3. configuration
4. Codes sources

مقطوع یا به شکل سهمی از بهره‌برداری باشد.

۲-۴. تعهد به رازداری

ممکن است قرارداد امتیاز بهره‌برداری حاوی شرط رازداری باشد؛ به نحوی که، کاربر بخشی از اطلاعات را سری قلمداد کرده و آنها را افشاء نکند. این اطلاعات می‌تواند درباره اجزاء نرم‌افزار، خود نرم‌افزار یا حتی وجود قرارداد امتیاز بهره‌برداری باشد.

۲-۵. تعهد به عدم رقابت

پدیدآورنده می‌تواند از کاربر بخواهد که نرم‌افزارهایی را که امکان رقابت با نرم‌افزار موضوع قرارداد را دارند، طراحی ندهد و از تجاری کردن آنها خودداری کند.

۲-۶. تعهد به عدم انتقال قرارداد به دیگری

قرارداد امتیاز بهره‌برداری می‌تواند متضمن این شرط باشد که بهره‌برداری قائم به شخص کاربر باشد؛ به نحوی که، وی حق انتقال جزئی یا کلی حقوق ناشی از قرارداد را به دیگری نداشته باشد مگر با موافقت قبلی و کتبی پدیدآورنده یا سایر صاحبان حقوق.

ت. سایر شرط‌های قراردادی

۱. مدت امتیاز بهره‌برداری

مدت بهره‌برداری از حقوق مادی پدیدآورنده یا صاحبان حقوق باید در قرارداد امتیاز بهره‌برداری به روشنی معین شود. این مدت می‌تواند معین (محدود) یا نامعین (نامحدود) باشد. قراردادهای بهره‌برداری معین (چندماهه یا چند ساله) شبیه اجاره نرم‌افزارند. کاربر دارای حق بهره‌برداری در طول دوره محدود است و این حقوق با پایان این دوره خاتمه می‌یابند. از نظر عملی، در قراردادهای با مدت معین، اقدام‌هایی که رعایت آنها از سوی کاربر در پایان دوره الزامی است - مانند استرداد - نرم‌افزار سفارشی به پدیدآورنده یا صاحبان

حقوق و از بین بردن کپی‌های نرم‌افزار- و ضمانت اجراهای این تعهدات ذکر شوند. قراردادهای دارای مدت نامعین یا نامحدود در خصوص بسته‌های نرم‌افزاری بسیار رایج‌اند. با وجود این، این دوره زمانی نمی‌تواند از دوره قانونی حمایت از حقوق مادی فراتر رود. این مدت در کشورهای مختلف متفاوت بوده و حسب مورد ۳۰، ۵۰ یا ۷۰ سال است. در حقوق ایران، این دوره ۳۰ سال از تاریخ پدیدآوردن نرم‌افزار است.

در قراردادهای با مدت نامعین، پدیدآورنده یا صاحبان حقوق مادی می‌توانند حق فسخ یک جانبه قرارداد را در موارد خاص برای خود محفوظ نگاه دارند؛ برای نمونه، در صورتی که مشتری نسبت به تکثیر غیرمجاز برنامه اقدام کند یا آن را امانت بدهد یا به برنامه‌های مبدا که ممنوع اعلام شده است دسترسی پیدا کند یا قیمت قرارداد را به موقع پرداخت نکند.

۲. فسخ قرارداد و آثار آن

همان‌طور که گفته شد، پدیدآورنده و صاحبان حقوق می‌توانند شرایط و موجباتی را که امکان فسخ قرارداد را برای آنان فراهم می‌کند پیش‌بینی کنند. با وجود این، صرف پیش‌بینی این شرایط و موجبات کافی نیست، بلکه آثار فسخ قرارداد نیز باید به طور مشخص در قرارداد ذکر شود. از جمله این آثار می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: توقف استفاده از نرم‌افزار، استرداد نرم‌افزار و کپی‌های آن به پدیدآورنده یا صاحبان حقوق، استرداد اسناد مرتبط با نرم‌افزار، از بین بردن نرم‌افزار و ضمانت اجرای عدم انجام هر یک از تعهدات مورد اشاره.

گفتار دوم: قرارداد تولید نرم‌افزارهای سفارشی

الف. مفهوم و ماهیت حقوقی

۱. مفهوم

بر پایه قرارداد تولید نرم‌افزار سفارشی- که از آن به قرارداد توسعه ویژه

هم تعبیر می شود- یک شخص حقیقی یا حقوقی (شرکت خدمات مهندسی انفورماتیک) برنامه یا مجموعه‌ای از برنامه‌های ویژه را به درخواست مشتری تولید کرده یا به اصطلاح طراحی می کند. کارکردهای برنامه با همکاری پدیدآورنده یا صاحبان حقوق مادی مشخص می شود. توسعه نرم افزار حسب سفارش می تواند شکل های بسیار متفاوتی داشته باشد؛ مانند تغییرهای ساده یک نرم افزار استاندارد، توسعه یک برنامه کاربردی از رهگذر پایگاه های داده و طراحی کامل به کمک یک زبان برنامه نویسی.

ماده ۶ ق.ج.پ.ن امکان ایجاد نرم افزار را در قالب قرارداد استخدام یا قراردادهای خصوصی پیش بینی کرده است. ماده ۱۰ آیین نامه اجرایی این قانون نیز در مقام توضیح ماده ۶ قانون به صراحت مقرر می دارد که نرم افزار ممکن است به سفارش شخص حقیقی یا حقوقی پدید آمده باشد.

۲. ماهیت حقوقی

موضوع قرارداد تولید نرم افزار سفارشی یا طراحی نرم افزار ویژه تحویل و تنظیم یک شی موجود نیست، بلکه ایجاد چیزی در آینده برای دست یابی به هدف مورد نظر است. در رویه قضایی فرانسه، قراردادی که اثر را سفارش می دهد. قرارداد پیمان کاری یا قرارداد اجاره خدمات نامیده می شود؛ زیرا، موضوع قرارداد انجام دادن خدمات است [۷۳-۷۲:۳].^۱

در حقوق ایران، قرارداد طراحی نرم افزار سفارشی را باید عقدی نامعین توصیف کرد که صحت و اعتبار آن می تواند به ماده ۱۰ ق.م.مستند شود که قراردادهای خصوصی را در صورتی که مخالف قوانین آمره نباشند نافذ می شمارد.

ب. طرف های قرارداد

طرف قرارداد طراحی نرم افزار ویژه یا تولید نرم افزارهای سفارشی می تواند شخص حقیقی باشد (به نام پدیدآورنده) یا یک شرکت خدمات

1. Contrat d'entreprise

مهندسی انفورماتیک یا شخص حقوقی دیگر که پدیدآورنده حقوق مادی اثر خود را در قالب استخدام به آن منتقل خواهد کرد. در صورت اخیر، شخص حقوقی طرف قرارداد خواهد بود، ولی نرم‌افزار ویژه را شخص یا اشخاص حقیقی ایجاد خواهند کرد. عنوان شخصی که ایجاد نرم‌افزار را متعهد می‌شود می‌تواند مقاطعه‌کار یا پیمان‌کار باشد. طرف دیگر قرارداد می‌تواند شخص حقیقی یا حقوقی باشد که می‌تواند سفارش‌دهنده نام گیرد یا با عنوان مشتری یا کارفرما در قرارداد شناخته شود.

ب. حقوق مربوط به مالکیت فکری نرم‌افزار

مهم‌ترین شرط قراردادهای تولید نرم‌افزارهای سفارشی شرطی است که حقوق طرف‌های قرارداد را از جهت مالکیت فکری ناشی از نرم‌افزار مشخص می‌کند. این شرط باید به نحوی نگاشته شود که به این پرسش اساسی پاسخ صریح و روشن بدهد که چه کسی مالک این نرم‌افزار خواهد بود. به عبارت دیگر، باید مشخص شود که نرم‌افزار به چه کسی تعلق دارد: کسی که آن را ایجاد می‌کند یا کسی که دستورهای لازم را برای ایجاد آن می‌دهد؟

در حقوق ایران، بر پایه ماده ۶ ق.ح.پ.ن و ماده ۱۰ آیین‌نامه اجرایی آن، این حقوق متعلق به سفارش‌دهنده است. البته ماده ۶ این امکان را برای طرف‌ها فراهم کرده که به نحو دیگری با یکدیگر توافق کنند. بنابراین، می‌توان در قرارداد تولید نرم‌افزار سفارشی پیش‌بینی کرد که حقوق مادی ناشی از نرم‌افزار که در نتیجه سفارش ایجاد می‌شود همچنان به پدیدآورنده تعلق داشته باشد و فقط حق استفاده از نرم‌افزار برای سفارش‌دهنده ایجاد شود.

در حقوق خارجی وضع به گونه دیگری است. در حقوق اروپایی، هر چند بند ۳ ماده ۳ دستورالعمل اروپایی مورخ ۱۴ می ۱۹۹۴ برنامه‌های رایانه‌ای ایجاد شده در نتیجه استخدام را متعلق به استخدام‌کننده یا کارفرما می‌داند، با توجه به اصل یاد شده در ماده ۳ همان دستورالعمل [۱۳:۱۶۹ شماره ۲۶] اشخاص حقیقی و حقوقی مورد حمایت اشخاصی هستند که بر اساس

قوانین ملی در زمینه حق مؤلف راجع به آثار ادبی از آنان حمایت می‌شود. به عبارت دیگر، با توجه به این اصل، وجود قرارداد اجاره کار یا خدمات یا انعقاد آن از سوی پدیدآورنده اثر فکری هیچ خللی به بهره‌مندی از حق شناخته شده برای وی وارد نمی‌سازد. در نتیجه، در خصوص قرارداد تولید نرم‌افزار سفارشی در حقوق اروپایی، اماره تعلق حقوق مادی به پدیدآورنده وجود دارد، ولی هیچ مانعی برای اینکه طرف‌ها نحو دیگری توافق کنند، وجود ندارد.

در حقوق ایران، نه ق.ح.پ.ن و نه آیین‌نامه اجرایی آن حاوی مقررات دیگری درباره ماهیت قرارداد سفارش نرم‌افزار یا شرط‌هایی که پیش‌بینی آن‌ها در این گونه قراردادهای ضرورت دارد نیستند.

در حقوق خارجی نیز، شرایط خاصی که رعایت آن در زمینه قراردادهای سفارشی ضرورت داشته باشد مطرح نشده است. حتی قانون مالکیت فکری فرانسه - که مواد متعددی را به انواع قراردادهای مرتبط با آثار ادبی و هنری اختصاص داده است - صرفاً جواز سفارش نرم‌افزار و آثار آن از حیث مالکیت فکری را بیان کرده است؛ به نحوی که، به نظر می‌رسد آزادی قراردادی در این زمینه مورد توجه قانون‌گذاران کشورهای مختلف قرار گرفته است. با وجود این، حقوق‌دانان با ارائه نمونه‌های قرارداد تولید نرم‌افزار سفارشی توصیه‌هایی کرده‌اند که توجه به آنها می‌تواند به حفظ حقوق طرف‌های قرارداد و شفاف‌سازی روابط قراردادی کمک کند.

ت. تعیین تکلیف درباره برنامه مبدا

هرچند بر اساس مقررات حقوق ایران حقوق مادی نرم‌افزار متعلق به سفارش‌دهنده است نه پدیدآورنده یا شرکت خدمات انفورماتیک که عهده‌دار انجام قرارداد می‌شود، باز هم تعیین تکلیف درباره مالکیت برنامه مبدا ضرورت دارد. البته، در غیاب هرگونه شرطی در این باره، چنین فرض خواهد شد که برنامه مبدا نیز متعلق به سفارش‌دهنده است. زیرا، لازمه اعمال هرگونه حقوق مادی راجع به نرم‌افزار دسترسی به برنامه مبدا به منظور تکثیر، اصلاح و انجام

هرگونه تغییر در نرم‌افزار است.

با وجود این، در مواردی که تهیه‌کننده نرم‌افزار می‌خواهد بخشی از حقوق مادی اثر را برای خود حفظ کرده و فقط حق بهره‌برداری از اثر را برای مدت معین به مشتری واگذار کند، ضروری است که حفظ حق دسترسی به برنامه‌های مبدا برای پدیدآورنده یا شرکت خدمات مهندسی انفورماتیک و ممنوعیت مشتری از دسترسی به آن به صراحت در قرارداد پیش‌بینی شود. ث. **تعهدات پدیدآورنده یا شرکت خدمات مهندسی انفورماتیک (پیمان‌کار)**

تعهدات اصلی پدیدآورنده یا پیمان‌کار اجرای نرم‌افزار ویژه مطابق ویژگی‌های تشریح شد، (تعهد مطابقت) و تحویل این نرم‌افزار (تعهد به تسلیم) به کارفرماست. علاوه بر تعهدات اصلی، تعهدات دیگری هم در قرارداد برای پدیدآورنده یا پیمان‌کار قابل پیش‌بینی است که از آن جمله می‌توان به انتخاب یک مسوؤل طرح در برخی موارد، آموزش کارکنان، نصب نرم‌افزار، تعهد به دادن اطلاعات ضروری به مشتری برای آگاه کردن او از مشکلاتی که ممکن است در طول اجرای تعهدات پیش‌آید و تعهد به راهنمایی مشتری اشاره کرد.

ج. **تعهدات مشتری و کارفرما**

تعهدات اصلی کارفرما و مشتری به ترتیب عبارت‌اند از تحویل نرم‌افزار و پرداخت قیمت مورد توافق. سایر تعهدات نیز می‌تواند به تعهدات اصلی اضافه شود؛ مانند تعهد انتخاب نماینده، ارائه تمامی رکن‌های لازم برای اجرای موضوع قرارداد، تحویل برنامه آزمایش، انعقاد قراردادهای ضروری بیمه، تعیین تکلیف در این باره که آیا کارفرما می‌تواند سخت‌افزار و نرم‌افزار را بدون موافقت صریح پیمان‌کار اصلاح کند یا عیب‌های آن را برطرف سازد یا خیر.

گفتار سوم: قرارداد توثیق نرم‌افزار

برای بررسی دقیق‌تر این قرارداد، مفهوم و ماهیت آن از یک سو و تبیین

موضوع وثیقه از سوی دیگر و نیز شرایط وثیقه ضروری به نظر می‌رسد.

الف. مفهوم و ماهیت

۱. مفهوم

در حقوق ایران، بر اساس ماده ۷۷۴ ق.م، مالی مرهون باید عین باشد و رهن دین و منفعت باطل است. بنابراین، وثیقه و رهن حقوق مالکیت فکری ناشی از نرم‌افزار در ایران ممکن نیست. در واقع، از این ماده چنین استنباط شده است که «اموال غیرمادی مانند حق تألیف و سرقفلی و مطالبات را نمی‌توان به رهن داد» [۵:۵۴۰].

در حقوق فرانسه، بر خلاف حقوق ایران، وثیقه‌های دین دارای دو عنوان رهن غیرمقبوض و رهن مقبوض یا رهن تصرف است [۲:۶۵].

رهن غیرمقبوض با توجه به ماده ۲۱۱۴ قانون مدنی فرانسه حقی عینی است نسبت به اموال غیرمنقول که به برائت از یک تعهد اختصاص داده می‌شود. بر اساس ماده ۲۱۱۶ این قانون، رهن غیرمقبوض می‌تواند قانونی، قضایی یا قراردادی باشد. در این‌گونه رهن، موضوع رهن از تصرف بدهکار خارج نمی‌شود. در مقابل، رهن مقبوض یا رهن تصرف با توجه به ماده ۲۰۷۱ قانون مدنی فرانسه قراردادی است که به موجب آن، بدهکار مالی را به عنوان وثیقه دین در اختیار طلب‌کار قرار می‌دهد. به موجب ماده ۲۰۷۲ این قانون، رهن مقبوض می‌تواند نسبت به مال منقول قرار داده شود که آن را gage می‌نامند و می‌تواند نسبت به مال غیرمنقول قرار داده شود که آن را antichresse گویند. سرانجام، بر اساس ماده ۲۰۷۳ همین قانون، رهن مال منقول طلب‌کار را مجاز می‌سازد تا از محل مورد رهن طلب خود را دریافت کند و از این جهت بر سایر طلب‌کاران امتیاز و برتری دارد.^۱

بنابراین، در حقوق فرانسه که عین بودن مال مرهونه شرط صحت عقد رهن نیست، امکان وثیقه حقوق اقتصادی و مالی ناشی از تراوشات فکری

1. Code civil, éd. Dalloz 2003, pp. 1845, 1847, 1805, 1806

پدیدآورنده صحیح و معتبر شناخته شده است. براین اساس، قانون مالکیت فکری فرانسه ماده ۳۴-۱۳۲ خود را به قرارداد توثیق حق بهره‌برداری از نرم‌افزار اختصاص داده و شرایطی را برای آن ذکر کرده که از جهت وضع مقررات آمره در این زمینه از ویژگی‌های حقوق فرانسه به شمار می‌آید. بر پایه این ماده، «حق بهره‌برداری پدیدآورنده از نرم‌افزار که در ماده ۶-۱۲۲ توصیف شده می‌تواند مطابق شرایط زیر مورد توثیق قرار گیرد... توثیق حق بهره‌برداری باید به شکل کتبی تنظیم شود و در غیر این صورت باطل است...» [۲:۶۵].

با توجه به این ماده مشخص می‌شود که قرارداد توثیق عبارت است از حق بهره‌برداری قراردادی که به موجب آن، حق بهره‌برداری پدیدآورنده نرم‌افزار مورد توثیق قرار می‌گیرد. در توصیف نوع وثیقه‌ای که بر حق بهره‌برداری از نرم‌افزار برقرار می‌شود، از رهن مقبوض یاد می‌شود^۱ [۵۲۵:۱۰، شماره ۱۰۰۵ و ۵۲۵:۸، شماره ۱۰۰۵، ۱-۶۸۷]

هدف از برقراری چنین وثیقه‌ای نسبت به حقوق مادی نرم‌افزار، تسهیل تأمین هزینه نرم‌افزارهای جدید است. این وثیقه می‌تواند از سوی دست‌اندرکاران اعتبارات مالی بنگاه‌ها در بخش انفورماتیک که فعالیت عمده آنان توسعه نرم‌افزارهاست، مورد بهره‌برداری قرار گیرد.

۲. ماهیت حقوقی

از آن‌جا که مورد وثیقه خود نرم‌افزار نیست بلکه حق مالکیت فکری نسبت به نرم‌افزار است، حقوق‌دانان فرانسوی آن را به نوعی وثیقه خاص نسبت به اموال غیرمادی تلقی می‌کنند. در واقع، نرم‌افزار صرف‌نظر از قالب آن دارای ارزشی است که می‌تواند مورد رهن قرار گیرد. درعین حال، حق استفاده صرف از نرم‌افزار نیز موضوع وثیقه نیست، بلکه حقوق مادی پدیدآورنده نسبت به نرم‌افزار است که در رهن تأمین‌کنندگان منابع مالی قرار می‌گیرد [۵۲۶:۸].

1. nantissement

شماره ۲-۶۸۷ و ۱۳:۷۸۲، شماره ۱۳۷۰]

ب. موضوع وثیقه

۱. حقوق مادی پدیدآورنده

هرچند ماده ۳۴-۱۳۲ قانون مالکیت فکری فرانسه از وثیقه حقوق مادی پدیدآورنده به طور کلی نام می‌برد، مسلم است که وثیقه می‌تواند فقط نسبت به یک یا چند حق مادی از قبیل حق تکثیر، حق ترجمه یا اقتباس واقع شود. در عین حال، درباره برقراری وثیقه نسبت به حق تکثیر یا توزیع موقت تردید شده است [۸:۵۲۶ شماره ۲-۶۸۷].

از سوی دیگر، توثیق حقوق مادی پدیدآورنده یا صاحبان حق با توجه به تصریح ماده ۳۴-۱۳۲ قانون پیش گفته منافاتی با توثیق مایه تجارتي موضوع قانون ۱۷ مارس ۱۹۰۹ فرانسه ندارد. در واقع، باید بین وثیقه مایه تجارتي که می‌تواند ارزش غیرمادی هم داشته باشد و وثیقه برقرار شده صرفاً نسبت به مال غیرمادی قائل به تفکیک شد. به بیان دقیق‌تر، حقوق مادی مربوط به نرم‌افزار می‌تواند هم به طور مستقل و هم به عنوان جزئی از مایه تجارتي موضوع وثیقه قرار گیرد [۱۳:۷۸۳، شماره ۱۳۷۱].

۲. نرم‌افزارهای آینده

طراحی نرم‌افزار اغلب مستلزم صرف مدت نسبتاً زیادی است، در حالی که اعتبارات مالی باید قبل از ساخت نرم‌افزار در اختیار شخص حقیقی یا حقوقی قرار گیرد. بنابراین، این پرسش مطرح می‌شود که آیا برقراری وثیقه نسبت به نرم‌افزاری که در آینده ایجاد خواهد شد ممکن است یا خیر.

برخی از حقوق‌دانان فرانسوی چنین وثیقه‌ای را ممکن و صحیح دانسته‌اند. آنان در این باره از یک سو به ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی فرانسه استناد کرده‌اند که بر اساس آن، چیزی که در آینده ایجاد می‌شود می‌تواند موضوع تعهد قرار گیرد و از سوی دیگر، به دستورالعمل اروپایی مورخ ۱۴ می ۱۹۹۱

درباره حمایت حقوقی از نرم‌افزارها [۵۱-۸۴۸:۱۲] متوسل شده‌اند که به موجب آن، اقدام‌های مقدماتی تهیه نرم‌افزار به خود نرم‌افزار تشبیه شده است [۹:۴۴۹، شماره ۱۰۰۵].

در مقابل، برخی دیگر از حقوق‌دانان فرانسوی با استناد به بند سوم ماده ۳۴-۱۳۲ قانون مالکیت فکری فرانسه وثیقه نرم‌افزار آینده را صحیح نمی‌دانند. به نظر این عده، از یک سو ماده اخیر ثبت توثیق نرم‌افزار را در موسسه ملی مالکیت صنعتی فرانسه ضروری می‌داند و از سوی دیگر، لازمه ثبت نیز درج ویژگی‌های نرم‌افزار- از جمله، برنامه‌های مبدا و اسناد مربوط به کارکرد نرم‌افزار- است، بدیهی است که برنامه مبدا و اسناد کارکرد هنگامی در دسترس خواهند بود که کار ایجاد نرم‌افزار به پایان رسیده باشد. بنابراین، با توجه به شرایط قانونی، توثیق نرم‌افزاری که هنوز خلق نشده تا زمانی که برنامه‌های مبدا یا اسناد کارکرد آن آماده نشده‌اند ممکن نخواهد بود.

به نظر می‌رسد که دلایل این گروه از حقوق‌دانان قوی‌تر بوده و با روح قانون هماهنگی بیش‌تری دارد؛ هرچند در عمل پذیرفتن نظر گروه نخست با هدف و مقصود از توثیق که تامین منابع مالی بنگاه‌های تولید و تهیه نرم‌افزار است بیش‌تر هم‌خوانی است.

پ. کتبی بودن قرارداد مربوط به توثیق حقوق مادی نرم‌افزار

بر پایه بند دوم ماده ۳۴-۱۳۲ قانون مالکیت فکری فرانسه، «قرارداد توثیق باید به شکل کتبی تنظیم شود. در غیر این صورت باطل است». با وجود این، برخلاف توثیق مایه تجارتي، تنظیم سند رسمی یا سند عادی ثبت شده در مورد توثیق حقوق بهره‌برداری از نرم‌افزار ضرورت ندارد. این ماده فقط کتبی بودن قرارداد را اجتناب‌پذیر می‌داند، ولی مسلم است که طرف‌ها هنگام ثبت آن باید تمامی جزئیات مربوط به نرم‌افزار و شرایط قراردادی و حقوق مورد وثیقه را به دقت ذکر کنند.

در حقوق ایران، بر اساس بند ۱ ماده ۱۹۰ ق.م.قصد و رضای طرف‌ها

یکی از شرایط اساسی معاملات است. به موجب ماده ۱۹۱ همان قانون، «عقد محقق می‌شود به قصد انشا به شرط مقرون بودن به چیزی که دلالت بر قصد کند». با توجه به مواد ۱۹۲ و ۱۹۳ ق.م.نیز، معلوم می‌شود که قصد می‌تواند از رهگذر اشاره (در مواردی که برای طرفها یا یکی از آنان تلفظ ممکن نباشد) یا قبض و اقباض جز در مواردی که قانون استثناء کرده باشد به عمل آید. بدین ترتیب، وسایل اعلام اراده اهمیتی ندارد و در اصل آزادی قراردادی نیز نفوذ تراضی و ضروری نبودن تشریفات به عنوان یکی از قواعد حاکم بر قراردادها پذیرفته شده است. به عبارت دیگر، «در حقوق کنونی، بیان اراده اصولاً تشریفات خاصی ندارد و توافق ساده اشخاص بین آنان پیمانی الزام‌آور است ... در قانون مدنی به تکرار رضایی بودن عقد در موارد گوناگون تصریح و تأیید شده است.» [۴:۲۶۷].

در هیچ یک از مقررات قانونی ایران، در زمینه آثار ادبی و هنری، صحت قراردادهای مربوط به انتقال حقوق مادی به رعایت تشریفات از جمله کتبی بودن قرارداد مشروط نشده است.^۱ به نظر برخی حقوق دانان، «ضرورت کتبی بودن ناشی از آن است که مؤلف به اهمیت قرارداد پی ببرد» [۶:۲۰۸].

در حقوق فرانسه، که خاستگاه قواعد مشترک حاکم بر قراردادهای بهره‌برداری است، نظریه غالب این است که تشریفات ناظر بر کتبی بودن صرفاً اقدامی احتیاطی برای اثبات تعهداتی است که بر عهده پدیدآورنده قرار دارد. در واقع، از آنجا که با توجه به ماده ۱۳۴۱ قانون مدنی فرانسه اثبات تعهدات مالی بیش‌تر از پنج هزار فرانک (اکنون معادل آن به یورو) با شهادت و اماره قابل اثبات نیست و دلایل کتبی در این موارد ضرورت دارد، قانون‌گذار فرانسوی

۱. با وجود این، لایحه قانون جامع حمایت از حقوق مالکیت ادبی و هنری و حقوق مرتبط جمهوری اسلامی ایران در ماده ۴۶ خود مقرر می‌دارد: «هرگونه واگذاری حقوق مادی و هرگونه اجازه انجام کاری که منوط به کسب اجازه پدیدآورنده یا دارندگان حق باشد بایستی کتبی و با امضاء واگذار کننده و شخصی که به او واگذار شده یا اجازه دهنده و اجازه گیرنده باشد» (نسخه اول مرداد ماده ۱۳۸۴ وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی صفحه ۲۴).

از رهگذر الزام به کتبی بودن قراردادهای مورد بحث، درصدد برآمده تا اثبات دلیل وجود هرگونه تعهد بر عهده پدیدآورنده به دشواری صورت پذیرد؛ امری که سرانجام به حمایت از پدیدآورنده منجر می‌شود [۷:۳۸۴، شماره ۲۵۲].

تنها استثناء در این مورد قرارداد وثیقه نرم‌افزار است که با توجه به ماده ۳۴-۱۳۲ پیش گفته ضمانت اجرای بطلان برای آن پیش‌بینی شده است. به نظر می‌رسد که پیش‌بینی چنین ضمانت‌اجرائی در حقوق فرانسه برای وثیقه نرم‌افزار در کنار لزوم اعلان آن بدین منظور است که نه تنها کم‌ترین تردیدی در حقوق و تکالیف پدیدآورنده نرم‌افزار (وثیقه‌گذار) و طرف قرارداد (مرتهن یا ذی‌نفع) ایجاد نشود، بلکه این قرارداد در مقابل همگان نیز قابل استناد باشد.

ت. اعلان توثیق

مطابق بند ۳ ماده ۳۴-۱۳۲ قانون مالکیت فکری فرانسه، توثیق باید در دفتر موسسه ملی مالکیت صنعتی فرانسه که بدین منظور اختصاص می‌یابد ثبت شود. در غیر این صورت، این توثیق علیه اشخاص ثالث قابل استناد نخواهد بود. ثبتی که بدین ترتیب صورت می‌گیرد باید حاوی ویژگی‌های نرم‌افزار موضوع وثیقه به ویژه برنامه‌های مبدأ و اسناد مربوط به کارکرد نرم‌افزار باشد (بند سوم ماده ۳۴-۱۳۲). در صورتی که نگارش‌های جدیدی از نرم‌افزار پدید آید، نیازی به ثبت دوباره نخواهد داشت. ولی، چنانچه نرم‌افزار حاصل نگارش‌های جدید ناشی از نرم‌افزار ایجاد شده از سوی شخص دیگری باشد، باید رضایت پدیدآورنده اولیه به دست آید.

ث. آثار توثیق

۱. عدم خروج از تصرف پدیدآورنده

همان‌طور که گفته شد، با توجه به ماده ۲۰۷۱ قانون مدنی فرانسه، در نتیجه قرارداد رهن مقبوض بدهکار مال موضوع وثیقه را در اختیار طلب‌کار قرار می‌دهد. ولی، توثیق حقوق بهره‌برداری از نرم‌افزار دارای این ویژگی است

که نرم‌افزار از تصرف پدیدآورنده خارج نمی‌شود و وی حق بهره‌برداری از نرم‌افزار را برای خود محفوظ نگه می‌دارد. بقای نرم‌افزار در تصرف پدیدآورنده به نظر برخی تهدیدی برای حقوق طلب‌کار است؛ زیرا، نمی‌تواند با شبیه‌سازی نرم‌افزار مقابله کند. هر چند طلب‌کار می‌تواند برنامه مبدأ را برای خود نگه دارد، این اقدام احتیاطی به مفهوم خروج نرم‌افزار از تصرف پدیدآورنده نیست؛ چه وی می‌تواند به راحتی آن را تکثیر کند [۵:۵۲۸، شماره ۶۸۷]. بدیهی است که قالب فیزیکی نرم‌افزار به طریق اولی همچنان در تصرف پدیدآورنده باقی می‌ماند [۱۳:۷۸۴، شماره ۷۶-۱۳۷۵].

۲- مدت اعتبار ثبت توثیق

بر اساس بند پنجم ماده ۳۴-۱۳۲ قانون مالکیت فکری فرانسه، ثبت توثیق جز در صورت تجدید قبلی آن پس از گذشت مدت پنج سال فاقد اعتبار خواهد بود و دستورالعمل شورای دولتی شرایط اعمال این ماده را مشخص خواهد کرد. بنابراین، در پایان پنج سال، چنانچه ثبت توثیق تمدید نشود و حقوق مادی نرم‌افزار در وثیقه طلب‌کار باقی مانده باشد، چنین وثیقه‌ای در مقابل اشخاص ثالث قابلیت استناد نخواهد داشت.

۳. نحوه اجرای قرارداد وثیقه

ماده ۳۴-۱۳۲ قانون مالکیت فکری فرانسه درباره چگونگی اجرای قرارداد وثیقه حقوق بهره‌برداری از نرم‌افزار سکوت کرده است. بنابراین، قرارداد مطابق شرایط حقوق عام درباره رهن مقبوض اموال منقول از جهت توقیف و تملک قضایی اجرا می‌شود. در مورد تملک قضایی، در واقع باید ماده ۲۰۷۸ قانون مدنی فرانسه اجرا شود که به موجب آن، طلب‌کار مرتهن که طلب او پرداخت نشده است، می‌تواند از دادگاه بخواهد که مالکیت (حقوق مادی نرم‌افزار در خصوص مورد) پس از ارزیابی کارشناس به وی منتقل شود و یا در حراج به فروش رسد.^۱

1. Code civil, Op. cit, p.1 1811.

فهرست منابع

۱. حسن پور، محمد مهدی؛ بررسی ماهیت حقوق حق امتیاز شرینک رب؛ در مجموعه مقالات همایش بررسی ابعاد حقوق فناوری اطلاعات، مرکز مطالعات توسعه قضایی قوه قضاییه، ۱۳۸۳.
۲. قانون مالکیت فکری فرانسه و آلمان (اثار ادبی و هنری)؛ مترجم: زرکلام، ستار؛ انتشارات سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور، چاپ اول، ۱۳۸۴.
۳. قراردادهای انفورماتیک، چگونه مذاکره و منعقد کنیم؛ مترجم: زرکلام، ستار؛ انتشارات شورای عالی انفورماتیک، مجموعه حقوق انفورماتیک شماره ۱، چاپ اول، ۱۳۸۰.
۴. کاتوزیان، ناصر؛ حقوق مدنی، قواعد عمومی قراردادها؛ (مفهوم عقد - انعقاد و اعتبار قرارداد تراضی)؛ جلد اول، چاپ چهارم، انتشارات شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۶.
۵. کاتوزیان، ناصر؛ حقوق مدنی (عقود اذنی و وثیقه های دین)؛ چاپ اول، انتشارات نشر، ۱۳۶۴.
۶. محمدی ده چشمه، پژمان؛ حقوق مولف؛ پایان نامه دوره دکتری حقوق خصوصی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، خرداد ۱۳۷۶.
7. Gautier Pierre-Yves; **Propriété littéraire et artistique**; puf, troisieme ed. 1999.
8. Lucas, André and et Henri-Jacques ; **Traité de propriété littéraire et artistique** ; 2001.
9. Mester, J ; Putman, E. and Billau, M ; **Traite de droit civil (sous la direction de Jacques Ghestin) droit des suretés réelles**; L.G.D.J. 1996.
10. Pollaud-Dulian, Frédéric ; **Le droit d'auteur** ; Economica, 2005.
11. Vivant, Michel ; **Code de propriété intellectuelle** ; 2003.

12. Vivant, Michel ; **Directive du conseil du 14 mai 1991 concernant la protection Juridique des programmes d'ordinateur**, Code de la propriété intellectuelle, 2003
13. Vivant, Michel ; et autres ; **Lamy droit de l'informatique et des réseaux** ; éd. 2002.